

SZEMLE

BARTHA JÁNOS—HORVÁTH TIBOR—JÓZSA NAGY MÁRIA— SZABÓ ZOLTÁN: KIS MAGYAR STILISZTIKA

Szerkesztette Szabó Zoltán

Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1968. 229 l.

1. Szerény címen látott napvilágot nemrégiben a magyar nyelv, közelebről szépirodalmunk stiláris sajátságait vizsgáló legújabb összefoglaló munka; a „Kis magyar stilisztika”. Ez a könyv — szerény címe ellenére — teljes, tanulságos; szép és bátor alkotás. Teljesnek mondható, mert — az adott keretek között — felöleli, de legalábbis érinti a magyar stilisztika valamennyi lényeges kérdését. Tanulságos, mert felhasználva a korábbi eredményeket, mérlegelve az új és legújabb törekvéseket, a szerzők olyan egységes keretbe tudják helyezni mondanivalójukat, amely új megvilágításban mutat be több stiláris jelenséget, és amely az oktatásban is jól követhető szemléletmódot tükröz. Szép, mért logikus és tetszetős felépítésben, jól követhető tagolásban és élvezetes nyelven tájékoztat mindarról, amit napjainkban a magyar stilisztika keretében a stílusról, a magyar szépirodalom kifejezőmódjáról általában tudni kell. És végül: bátor alkotás. De miért? Hogy ez utóbbira válaszolhassunk, némileg ki kell térnünk a stilisztikának, ennek a mostanában újjászülető diszciplinának a jelenlegi helyzetére.

Ismeretes, hogy stilisztikai kérdésekkel már az ókori retorikák, poétikák stb. foglalkoztak, de a stilisztika csak a XVIII. század végén, a XIX. század első évtizedeiben vált önállóan is nyilván tartott stúdiummá. A nyelvi valósággal reálisan számoló, úgynevezett funkcionális stilisztika pedig — amely mindenekelőtt a szinonimikára, az egyes nyelvi jelenségek stilisztikai lehetőségeire, funkcióira alapít, és felépítését illetően lényegében a leíró nyelvtant követi — a múlt század végi lélektani, jelentéstani, majd általános nyelvészeti kutatások hatására elsősorban SAUSSURE tanítványának, BALLYNak, valamint az őt követő MAROUZEAU-nak, CRESSOT-nak stb. a munkáiban bontakozik ki a század harmincas-negyvenes éveire, s azóta, napjainkban is tovább fejlődik, miközben a legkülönbözőbb nyelvek stilisztikai készülnek el hasonló felfogásban. Természetesen a modern stilisztika alakulása illetőleg kialakulása közben — mint a jelen munka első fejezete is utal rá — más iskolák, irányzatok is létrejöttek és hatottak, s részben hatnak ma is (l.: GERBER—CROCE—VOSSLER; LEO SPITZER; „New Criticism”; ROMAN INGARDEN; stb.). És utaljunk arra, hogy az utóbbi évtizedekben, napjainkban — főként részlettanulmányok vagy még inkább műelemzések formájában — jelentkeztek és jelentkeznek a „strukturalista” névvel megjelölt (helyesebben: összefoglalt) próbálkozások, amelyek a mű struktúráját helyezik előtérbe (s vagy tekintettel vannak a nyelvi elemek jelentésére, funkciójára, vagy nem; továbbá vagy csak a mű nyelvi-leg-stilisztikailag „jelzett”, közvetlen mondanivalóját veszik figyelembe, vagy felhasználják az irodalomtörténet tanulságait is stb.); különböző — gyakran matematikai vagy információelméleti — módszerek segítségével részleges vagy teljes egzaktásra törekcsenek; stb.

Mindehhez tegyük hozzá, hogy hazai viszonyaink csak még bonyolultabbá, még bizonytalanabbá teszik az előbb megrajzolt képet. 1934 után ugyanis — mivel a stilisztikának mint külön tárgynak a tanítását megszüntették — az efféle kutatások száma nagymértékben lecsökkent, és a magyar stilisztika nem tudott tovább lépni, elmaradt az európai fejlődéstől. Ebből a hullámvölgyből csak 1954 után láboltunk ki. A nyelvtudomány területén a III. nyelvészkongresszus hatására,

az irodalomtudományban pedig a formai, a nyelvi—stiláris jelenségek vizsgálatának az előtérbe kerülésével indultak meg — több irányból is — a stilisztikai kutatások. Természetesen egyszerre kellett — és kell — pótolni a nem kismérvű lemaradást, valamint bekapcsolódni a — megalapozottabb, a kevésbé megalapozott és nemegyszer megalapozatlan — külföldi „modern”-nak nevezett kísérletekbe, próbálkozásokba.

Ilyen körülmények között kutatni nyelvünk feltáratlan stiláris jelenségeit, sajátosságait, továbbá a sokféle elképzelés között megtalálni, kialakítani a legrealisabb, legjárhatóbb utat és így bemutatni egy nyelv stilisztikáját — bizony bátor vállalkozás. Kolozsvári kollégáink pedig ezt valósították meg, és nem is akármilyen szinten.

2. A „Kis magyar stilisztika” legnagyobb értékének azt tartom, hogy a szerzők művükkel határozott, de nagyon reális, életrevaló célt tűztek ki maguk elé, és hogy a stílus lényegét, a stilisztika tárgyát, módszereit stb. illetően jól átgondolt koncepciójuk van, s mind célkitűzésükhöz, mind koncepciójukhoz — nyilván nem utolsósorban a szerkesztő odaadó és értő munkájának eredményeképpen — végig tudják tartani magukat.

Az „Előszó” tanúsága szerint ez a munka tudományszerűsítő jellegű. Célja az, hogy „az érdeklődőkkel a stilisztika alapfogalmait” megismertesse, de nem általában, hanem a szépírói stílusra korlátozva, tudniillik „ez a legérdekesebb és a legtanulságosabb”, és ennek bemutatásával lehet a legjobban hozzájárulni az irodalmi műveltség körének bővítéséhez. És itt hadd vegyük át az előszóból a tanár BABITSNAK a diákjaihoz intézett szép szavait, mert mindennél jobban rávilágítanak kötetünk szerzőinek célkitűzésére, és mert ma is — sőt, úgy gondolom: örökre! — tanulságosak: „Egy kiváló költőt vagy írórt olvasva lelked a költő lelkével együtt fut, lát és dolgozik... De csak akkor, ha követni tudod a költőt, elképzeled metaforáit, megérted célzásait: más-különbén olyan vagy, mint a vak ember a legszebb vidékeken. Stilisztikailag műveletlen embernek a legszebb könyvek, mintha idegen nyelven volnának írva... Stilisztikai elemzést kellett végezned, stilisztikát kellett tanulnod, hogy megértsd... mi a szép az ilyen sorokban... A költők gyakran nehezek... de minden nehézség új szépség, új édes munkát adván a léleknek. Ilyen szempontból mondhatni: aki stilisztikát sohasem tanult, az élet legszebb élvezeteinek egyikétől örökre meg van fosztva, mint süket a zenétől.” (Irodalmi nevelés 10, idézve 5—6.)

A szerzők koncepciójának alapja mindenekelőtt az, hogy a stílust mint nyelvi formákkal történő kifejezésmódot fogják fel (6, 29), és hogy szerintük a stilisztika főfeladata a nyelvi eszközök stiláris funkcióinak megragadása mind általában, mind pedig a különféle elemzések során (6, 24, 41—2). Ezenkívül — igen helyesen — kimondják, hogy „a modern stilisztikának... szintézisre kell törekednie” (23), vagyis fel kell használnia valamennyi (régi és új) irányzatból mindazt, ami előrevivő, ami hozzásegít a stílus alaposabb feltáráshoz. Kiemelik továbbá azt is, hogy „a stilisztika önálló s nem másnak alárendelt tudomány; nyilván olyan filológiai diszciplína, amelyet ezer szál kapcsol a nyelvészethez és az irodalomtudományhoz” (23; én egyébként még jobban hangsúlyoznám, hogy nincs két különálló — nyelvészeti és irodalmi jellegű — stilisztika, mert hisz — ha egyáltalán beszélhetünk róluk — az előbbi része az utóbbinak, tehát ebben — többletként — sajátos szépirodalmi szempontok is jelentkeznek!). Végül a funkcionális stilisztikai felfogás érvényesítésén túl a koncepció határozottságát biztosítja az a rendszeresség, módszeresség, világos előadásra való törekvés stb., amelyek felhasználásával a szerzők — mint egyetemi oktatók — ez-úttal is tanítani akarnak. És ne feledkezzünk meg a szerzők filológiai felkészültségéről, igen jó stílusérzékéről és a magyar nyelv és irodalom iránti határtalan szeretetéről.

3. A tárgyalt munka első fejezetében „Stilisztika és stílus” címen (9—48) SZABÓ ZOLTÁN, a kis kötet szerkesztője veti meg az alapokat, meghatározva a legfontosabb stilisztikai kategóriákat és vázolja az efféle kutatások formáit és módjait.

Nagyon hasznos a stilisztika rövid történetét összefoglaló — mintegy bevezető — rész, amelyben friss, plasztikus képet kapunk a XX. századi stilisztikai iskolákról, irányzatokról és

napjaink útkereséseiről. Így válik megalapozottá a szerzők fent említett állásfoglalása, hogy tudniillik a funkcionális stilisztika mellett szállnak síkra, és hogy ugyanakkor merítenek az egyes irányzatok eredményeiből is. — Ehhez a részhez három megjegyzésem volna. Az egyes iskolák rövid jellemzése közben mintha elsikkadna az „egész”, a stilisztikának a fokozatos előbbre lépése, s különösen hiányolom a XX. századi irányzatok közvetlen előzményeit (a lélektan, a jelentéstan, az általános nyelvészet fellendülése stb.). Továbbá: véleményem szerint a funkcionális stilisztika az itt vázoltaknál nagyobb mértékben kötődik BALLYnak és tanítványainak a munkásságához. Végül pedig az itt leírtak nem eléggé igazolják a következő megállapítást: „A strukturalisták elmélete gyümölcsöző lehet” (18–9).

E fejezet következő részében megtudjuk, hogy mi a stílus; hogy egy-egy nyelvi elemet az expresszivitás avat stíluselemmé, stílélmává; hogy milyen tényezők határozzák meg a stílust, és milyen műfajai vannak. Majd a szerző — igen hasznos rendszerezőképeségét követve és az írói—költői stílusok, továbbá a stílusfejlődés kutatásában való jártasságát felhasználva — a stilisztikai vizsgálódásnak három főformáját mutatja be, és utal azok módszerére is: a stilisztikai minősítést (az egyes nyelvi—stílus elemek stilisztikai „értékelés”-ét), a stilisztikai elemzést (szépirodalmi és egyéb írásművek stilisztikai „mondanivaló”-jának a feltárását) és a stílusjellemezést vagy stílusleírást (közleménytípusok stílusának a megrajzolását). — Ezzel az alapvető résszel kapcsolatban két dolgot jegyeznek meg. Hiányolom, hogy az egyébként kitűnően képzett és nagyon is körültekintő szerző nem különbözteti meg az expresszivitásnak állandósult és alkalmi válfaját. Ezzel magyarázható aztán az, hogy az affektivitás vagy emocionális tartalom a jelentésen kívül marad (25); hogy — a szerző szerint — „a szavak csekély kivétellel önmagukban semleges értékűek” (27), és hogy „az expresszivitás nem állandó velejárója a nyelvi elemeknek” (28; holott az is lehet, l. pl. az ÉrtSz.-nak és általában a szótáraknak a stílusminősítéseit); stb. És még valamit: úgy gondolom, hogy a hasonlóságok ellenére elég sok ponton eltér egymástól a francia „explication de textes”, a német „immanente Interpretation” és az angol „close reading” (39–43; az utóbbira vö. ROBERT WELMANN, „New Criticism» und die Entwicklung bürgerlicher Literaturwissenschaft”. Halle/Saale, 1962., magyarul: Gondolat Kiadó. Bp., 1965.; l. különösen a második részt).

4. A következő fejezet — igen találóan — „A nyelv zeneisége” címen tárgyalja a hangtani jelenségeket, ideértve a verstaniakat is (49–80). SZABÓ ZOLTÁN, e fejezet egyik szerzője — az egész összefoglalás koncepciójának megfelelően — a hangoknak s egyáltalán a hangzásnak a hatását elemzi és jellemzi (természetesen az adott keretek között). Eközben — szintén csak helyeselhetően — visszatér a jóhangzás és a rosszhangzás „ösi” kategóriájához, friss szemlélettel töltve meg őket. Majd korszerűen rámutat a beszélt és írott nyelv zenei lehetőségeire, és kiemeli a hangok művészi felhasználásának legfontosabb eseteit (mindenekelőtt a hangszimbolikát), felhasználva a legújabb eredményeket is. — Ide mindössze annyi kívánczik kritikai megjegyzésként, hogy az „oralitás” műszó nem túlzottan szerencsés alkotás, mert ezt a fonetika már másra foglalta le. Továbbá, hogy a hangszimbolika létét, lényegét — éppen FÓNAGY IVÁN eredményei nyomán is — világosabban, határozottabban jelöltem volna meg. Valahogy így: a hangszimbolika egyes hangoknak a hatása(i), amely(ek) függ(nek) az illető hangok képzésmódjától, annak a szónak vagy szavaknak, illetőleg szövegkörnyezetnek a jelentésétől, amelyben — rendszerint többször, de legalább 2–3 ízben — előfordulnak, és amely hatás — nemritkán a nyelvekre általában jellemzően — meghatározott (kellemes, kellemetlen, szomorú, vidám, tréfás stb.) hangulatot eredményez, vagy erősíti a szó (szavak), illetőleg a szövegkörnyezet által már amúgyis sugallt érzelmi—hangulati tartalmat.

Csak örömmel üdvözölhetjük „A verstani elemek expresszív lehetőségei” című, eddig nagyon hiányolt részt, amelyben a szerző, HORVÁTH IMRE, a különböző versfajták, a ritmusváltás, a rím, az alliteráció, a cezúra és az enjambement stílushatását mutatja be igen jó érzékkel és modern verseket is például hozva.

5. „A szóhasználat” című fejezet (81–96, jobbra SZABÓ ZOLTÁN munkája) két részre oszlik. Tárgyalja a szójelentés expresszivitását és a szókészlet stílusrétegeit. Az eredeti koncepciónak a szókincs vizsgálatára való kiteljesítését jelenti, hogy — immár a stilsztika sajátos céljait helyezve előtérbe — itt szerepelnek a szójelentés (véleményem szerint inkább: a szavak) főbb stílári funkciói (értelmi és érzelmi árnyalás, tömörítés, körülírás stb.). A szófajok, a szófajváltás stilsztikai lehetőségeinek itteni tárgyalása szintén csak helyeseltető újítás. — Hadd utaljak azonban arra, hogy mintha a szókincs terjedeleme egy kissé megbosszulná magát: az adott keretek között is sovány (és hiányos) a szókincs rétegződésének bemutatása (így éppen az úgynevezett állandósult stílusértékek — amelyeket én fontosaknak tartok — szenvednek csorbát; egyébként „a szókészlet stílusrétegei” terminust sem tartom szerencsésnek, mivel a „stílusréteg” kifejezést mással foglaltuk le); továbbá szívesen olvasnánk más, expresszivebb szófajokról is. Megjegyzem még, hogy a szóhangulat és a szójelentés lényege, egymáshoz való viszonya mintha nem tisztázódnék teljes mértékben, és hogy a körülírás nem elsősorban a tömörítés ellentétéként jön létre.

6. Igen örömdetes, hogy a „Kis magyar stilsztika” — az előre jelzett elveknek megfelelően — viszonylag tágabb teret szentel a képeknek (97–126). Csak helyeseltető, hogy a szerző, JÓZSA NAGY MÁRIA elhatárolja egymástól az úgynevezett nyelvi és irodalmi képet; hogy rámutat a képek kapcsolásmódjaira; hogy jó érzékkel elemzi az egyes szóképfajtaikat, mindenekelőtt azok funkcióit; hogy a stíluselemzéshez igen hasznos segítséget nyújt a képek vizsgálatát tárgyaló rész (121-6; ennek szerzője: SZABÓ ZOLTÁN). — Vitatható megállapítás stb. — hiszen ez természetes — itt is akad. A névátvitel lényegének világos bemutatására az idézett példa — mivel bonyolult asszociációkat takar — nem alkalmas. A hasonlat szerkezetében és stílári lehetőségeit tekintve is más, mint a szóképek, ezért nem tenném a képfajtaik között első helyre (106), illetőleg jobban kiemelném a különbségeket (lényegesen más az azonosítás, mint az összehasonlítás; l. 111). Igaz, hogy névátvitel nem következik be a teljes metafora esetében, de nem maradnak meg a tagok eredeti jelentésükben, az egymásba való „átjátszás” megtörténik ezek esetében is (110–1; itt jegyzem meg, hogy az igazi összevont hasonlat a *hőfehér, kőkemény* típusú szóösszetétel). Nem világos a szimbólumot tárgyaló rész; véleményem szerint azért nem, mert a szerző nem választja szét, illetőleg nem egymással való összefüggésükben tárgyalja a már kialakult és az egyéni szimbólumokat, továbbá a szimbólumokat tartalmazó és a szimbolikus (szimbolista) verseket.

7. A nyelvnek a „jelke” valóban a mondat — hisz egy-egy nyelv igazi „mechanizmusa” a mondatalkotásban tükröződik —, s ilyenformán a stilsztika legfontosabb fejezetei közé tartozik a mondat szerkezetével kapcsolatos lehetőségek, illetve expresszív funkciók tárgyalása. Az is igaz viszont, hogy a régebbi stilsztikák érdeklődésének középpontjában mindenekelőtt a szókincs vizsgálat állott, tehát a mondatstilsztikája a viszonylag legkidolgozatlanabb.

Ebben a kis kötetben „A mondat szerkezetek” című fejezet (127–152) két részre oszlik. „Mondatrészek, mondatfajtaik” címen (SZABÓ ZOLTÁN munkája) a jelzőről, a szó- és mondatrendről (ezen belül a rövidmondatúságról és a párhuzamos szerkesztésről is), az ismétlés és a halmozás különböző fajairól, a hiányos és jelöletlen, valamint az ellentétező szerkezetekről és a körmondatról olvashatunk. A második, kisebb rész (JÓZSA NAGY MÁRIA írása) a közlésformákat tárgyalja.

A szerzők az eredeti elképzelést itt is igyekeztek érvényesíteni — különösen kiemelkedik az ellentétező szerkezeteket és a közlésformákat bemutató részlet —, de valahogy a „mozaikszerűség” erre a fejezetre a vártnál nagyobb mértékben jellemző, és az egyes jelenségek csoportosítása, tárgyalásrendje is itt a legvitathatóbb. Nem tudom, eléggé megokolt-e a mondatrend keretében szólni a rövidmondatúságról és a párhuzamos mondat szerkesztésről. Vitatható az ismétléssel kapcsolatos úgynevezett stilsztikai formák és az ellentétező szerkezetek ilyen rendszerű tárgyalása, és még inkább „A hiányos és a jelöletlen szerkezetek” címen említett jelenségek ilyen módon való összevonása. Végül nem teljesen megnyugtató a jelzők osztályozása sem.

8. Az elméleti fejtegetéseket a „Stilisztikai elemzések” című újszerű, a „gyakorlat”-ot is ki-tűnően bemutató fejezet (153—219; JÓZSA NAGY MÁRIA, BARTHA JÁNOS és HORVÁTH IMRE munkája) teszi teljessé. Teljessé teszi olyan értelemben, hogy e jól sikerült elemzéseken is a funkcionális stilisztikai szemlélet vonul végig. A szerzők azt keresik, hogy a tárgyalt versben kifejtett mondanivaló milyen nyelvi—stiláris eszközök révén és hogyan jut tudomásunkra (vö. pl. „De nézzük meg közelebbről, milyen stílusz eszközök gördítik az elvont gondolatot a vers hangulati csúcására.” 186). Illetőleg szinte mindig megtalálják az elemzett vers fő stiláris motívumát, amely a versnek mintegy alapja, és amelynek a középpontba állításával, amelynek a körében be tudják mutatni a legfontosabb stilisztikai jelenségeket (l. pl. Illyés Gyula „Feleség” című költeményével kapcsolatban a ritmus kiemelését. 188—92).

De teljessé teszi ez a fejezet a tárgyalt kötetet úgy is, hogy az elemzett versekkel — a magyar irodalom iskolai oktatását figyelembe véve — Balassa Bálinttól Illyés Gyuláig, illetőleg Szemlér Ferencig képviselve vannak a magyar költészet legkiemelkedőbb alakjai, a legfontosabb korszakok (egészen máig), a legfőbb stílusirányok stb., és — a szűk keretek ellenére — lényegében valóra válik, amit az elemzések bevezetőjében olvashatunk: „Alapvető szempont volt az, hogy a versek úgy-ahogy szemléltessék a magyar szépirói stílus történetét is.” (153.)

Ezenkívül — csak helyeselhetően — egy román ballada és három román költő (Eminescu, Bacovia és Arghezi) egy-egy versének néhány magyar nyelvű műfordítása is ott szerepel a stilisztikai elemzések között. Mindez nemcsak a „helyi színezet”-et adja meg, hanem rávilágít nyelvünknek és a magyar szépirói stílusnak — nemegyszer rejtett — sajátosságaira, egy másik nyelv, egy másik szépirói stílus szemszögéből. Csak éppen utalok rá: a maradéktalan teljesség kedvéért is — szívesen olvastunk volna legalább egy novellaelemzést.

9. A kis kötetet a fejezeteknek megfelelően felbontott alapos könyvészet (220—4) teszi még használhatóbbá, amely gyorsan tájékoztatja az olvasót a legfontosabb régi és új, magyar és külföldi szakmunkákról. És a mutató (225—6) zárja, amely azzal könnyíti meg e munka használatát, hogy felsorolja a tárgyalt stilisztikai fogalmakat megnevező műszavakat, illetőleg azokat a helyeket, ahol olvashatunk róluk.

* * *

Nem fejezhetem be mással e hasznos és szép vállalkozás ismertetését, mint azzal, hogy várjuk a folytatást. Azt, amit az előszó (5) is ígér: az egyéni szépirói stílusokat és az irodalmi áramlatok stílusát bemutató, immár stílustörténeti munkát. Az eddigiek alapján — semmiképpen sem fogunk csalódni.

SZATHMÁRI ISTVÁN

ADAM SCHAFF:

BEVEZETÉS A SZEMANTIKÁBA

Adam Schaff, Wstep do semantyki Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967. Fordította: Varga Iván.

1. Az eredeti mű megjelenésének és magyar fordításának időpontja jelentős késedelemről tanúskodik. Német nyelvű változata ugyan jóval korábban hozzáférhető volt, és — többek között — I. D. Apreszjan már 1963-ban (Problemü sztrukturnoj lingvisztiki, 102—150), K. Ammar—G. F. Meier pedig 1966-ban, a berlini strukturalista konferencia után (Bedeutung und Struktur, 5—27) méltatták a szerző originális szemantikai-filozófiai nézeteit. Mindezek ellenére sajnálatos e késé-

delem, mert a könyv stílusának tömör, klasszikus eleganciája és bíráló-vitázó mondatainak mélysége, eleven sodrása — a kitűnő fordítás anyanyelvi élményében — az ismeretalkotás logikai örömeivel is megajándékozta az érdeklődőt.

Mi a szemantika általában? Erre a kérdésre a szerző a könyv első részében keresi a választ, a szemantika nyelvtudományi, logikai, filozófiai és „általános” kutatási problémáit tárgyalva. Mind itt, mind pedig a második részben — a kommunikáció és filozófiai aspektusa, a jeltipológia, a „jelentés” jelentései és a nyelv kommunikációs funkciója kérdéseinél — érvényesül az a célkitűzés, hogy ne a logika és a nyelvtudomány egy-egy speciális problémája, hanem ezek filozófiai aspektusa álljon a fejtegetések alapjaként. Így, a „filozófia” nem a „szak”-tárgyból és ennek vizsgálatából nő ki, hanem adott világnézet és adott módszer alkalmazásaként mint vezérfonal vonul végig az egész művön.

Meg kell már itt jegyezni: a vonalvezetés szigorúan következetes, megvesztegetően okos, harcosan korrekt és — különösen a nyelvészet felől tekintve „szűkebb” filozófiai szakterületen — feltétlenül eredményes. Könyörtelenül logikus és mégis könnyed, szinte csevegésként ható okfejtések ezek, melyek a kevéssé beavatottakat a konvencionalista, a transzcendentális és a naturalista jelentés-konceptió hibái elemzésének útján e felfogások lényegéről is részletesen tájékoztatják. Módszere tanpéldát nyújt arra, hogyan kell és lehet „megdönteni” valamely jellegzetesen idealista szemantikai koncepciót — azt a tézist, mely szerint a filozófiai elemzés a nyelv elemzésére korlátozódik, a nyelvet pedig önkényes konvenció alapján választják meg (konvencionálizmus); azt a felfogást, mely szerint minden kijelentésben van valamiféle belső, hozzáférhetetlen „én”-lényeg, s ez teszi lehetővé a megértést (transzcendentálisizmus); azt a véleményt, mely szerint a kijelentések megértésének „titka” az emberek analóg fizikai és szellemi alkata (naturalizmus, behaviourizmus). E nézetek filozófiai kritikája — a paralogizmus határozott kiküszöbölése útján — meggyőző, néhány nyelvészeti-szakmai jellegű megjegyzés azonban szükségesnek látszik, éppen a szerző alap gondolatának kihangsúlyozása érdekében.

2. Feltétlenül helyeselhető a szerző érvelése a verbális nyelv primér volta mellett, hiszen minden sui generis nyelv (zászló, gesztus stb.) „le van fordítva” a természetes nyelvre, valamennyi egyéb jel verbális jeleket helyettesít, mert verbálisan interpretáljuk őket. Vitatható azonban az a nézet, hogy önmagában semmi sem jel, csak, ha interpretálja az ember, és hogy jel csak kommunikációs folyamatban jel (132). Valószínűleg arról van itt szó, hogy a puszta hangsor még nem jel, szükséges hozzá a jelentés is (az ember!), a (szó) jelek viszont a közlés aktusában léteznek csupán. De a nyelvi jelek nemcsak az eleven megnyilatkozásokban léteznek, hanem — egy absztrahálási aktus keretében nézve — „elvon”, lexikális állapotban is. A magyar „asztal” szó pl. jel a mondatban, jel a szótárban, sőt, jel az asztalfiókban is! Az absztrakció, az izoláció az ember megismerő tevékenységének eredménye, különbséget kell azonban tenni a nyelvet ismerő, „birtokló” embernek, a nyelvet ismerő és használó embernek, a nyelvet nem ismerő nyelvésznek, logikusnak, filozófusnak és a nyelvet ismerő tudósnak a megismerési aktusai között. Ez a különbségtétel valószínűleg csak a saussure-i *langue-parole* kettősség dialektikájában eredményes.

Hasonlóképpen problematikus Saussure híres hasonlatának — a papírlap két oldaláról (jelölő és jelölt), amelyek állítólag nem választhatók el egymástól — fenntartás nélküli elfogadása. Bizonyos, hogy a jelölő és a jelölt a nyelvi jel valóságában nem válnak el egymástól, de pl. a (nyelv) tudománynak éppen az a feladata, hogy a valóságban együtt létező elemeket egymástól elválassza, s a megismerési folyamat későbbi fázisában ismét egybeolvassa (analízis-szintézis). A nyelvet használó (beszélő-hallgató) társadalmi gyakorlatában a *langue-parole*, a jelölő-jelölt, a forma-tartalom *szét nem váló* egység, hiszen a gondolatközlés alkalom arra, hogy az ember megismerő tevékenysége a nyelven kívüli valóságra irányuljon — a nyelv útján. A nyelvet vizsgáló (nyelvész, logikus, filozófus) társadalmi gyakorlatában a *langue-parole*, a jelölő-jelölt, forma-tartalom *szét-választandó egység*, hiszen a megnyilatkozás (és részeinek) vizsgálata alkalom arra, hogy az ember

megismerő tevékenysége a nyelvi valóságra irányuljon — úgyszintén a nyelv útján. A kétféle — passzív és aktív (nyelvi és nyelvtani) — absztrakció világos megkülönböztetése a legfontosabb feltétele annak, hogy a szakirodalomban a jelentés kérdéseiről folytatott viták műszavaihoz értelmet lehessen fűzni.

3. A nyelv társadalmi jelenség. Igazat kell adni a szerzőnek abban, hogy a társadalmi jelenség értelmezésénél minden naturalizmus: vulgarizálás, és abban is, ahogyan óva int Pavlov tanításainak mechanikus alkalmazásától. Az ember nyelv nélkül nem tud gondolkodni, tehát benne a feltételes reflexek nem a tudati folyamatokon kívül, hanem azokkal összefüggésben alakulnak ki (152—153). Hogy azonban ezek az összefüggések mennyire bonyolultak és föltáratlanok, azt a nyelvészeket leginkább érdeklő „A jelentés jelentései” című fejezet is tanúsítja. Íme, mutatóba egy, az előzőkhez kapcsolható probléma:

„Nincs jel jelentés nélkül... de az »önmagukban vett«, jel — »hordozó« nélküli jelentések is csak a javíthatatlan metafizikus fejében létezhetnek.” (156) „Közvetlen létezését tulajdonítani nekik egyértelmű lenne a legtisztább (objektív) idealizmussal, mely azt hirdeti, hogy egyedüli entitásokként vagy anyagi entitások mellett objektíve léteznének valamiféle eszmei entitások.” (160)

Kérdés: ha jel nélküli jelentések nem léteznek, a „javíthatatlan” metafizikus fejében vajon hogyan létezhetnek?! Valószínű, hogy filozófiai síkon a „torz tükrözés” elméletével ezt a makacs, kiírthatatlan „tévedést” lehet minősíteni — magyarázni azonban csak szaktudományi alapon lehet. Bizonyos, hogy eszme és anyag (jelentés — jel) a nyelvi valóságban együtt léteznek. A nyelvi vizsgálat valóságában azonban szét lehet, tehát szét kell választani őket; és ha a vizsgálódás szintjén vetjük fel a kérdéseket, akkor a szétválasztott összetevőkkel önkényesen (!) manipulálhatunk (esetleg még az ontológiai „tyúk—tojás” problémakörben is!) — és ebben semmi metafizika nincs. Az anyagi és az eszmei entitás, az egyedi és az általános, a különös és a törvényszerű dialektikájának helyes kiejtése persze elemi követelmény szakmai szempontból is.

Különösen tanulságos a (neo) pozitivisták működésének bemutatása, annak a harcnak a jellemzése, melyet a metafizika ellen kezdtek a matematikai logika első kiemelkedő képviselői (Russel, Wittgenstein), és amelynek betetőzése az utóbbi két évtizedben ki- (és el-) virágozott strukturalista nyelvvizsgálati módszer, ill. ennek filozófiai igazolása. E küzdelem célja: a metafizikától való tartózkodás jegyében kigyomlálni a nyelvi jelek szemantikai jellemzéséből minden transzcendens, intencionális, szubjektív tudati mozzanatot, magát a jelentést pedig pragmatista-behaviourista törvényként értelmezni. „A jelentés a nyelvi jel alkalmazásának szabálya” — e nálunk ma modern nézetnek bizony ott van az eredete Russelnél, aki szerint a jelentés: a jel és az általa kiváltott cselekvés közti viszony, Wittgensteinnél, aki már következetesen azonosítja a jelentést a jel alkalmazásával. Egy jellemző idézet: „Nem szükséges egy szó megértéséhez, hogy egy személy tudja, mit jelent az... a jelentés csak használatának megfigyelése révén fedezhető fel; a *használat* van előbb, s a jelentést csak abból szűrjük ki... Egy szónak a jelentéséhez való viszonya ténylegesen oksági törvény jellegű, s ezért nincsen alapja annak, hogy miért kell valakinek, aki helyesen használja a szót, inkább tudatában lennie a szó jelentésének, mint egy bolygónak, mely helyesen mozog, tudatában lennie Kepler törvényének.” (Russel: On propositions; What They Are and How They mean 1919, 185).

A tudományos objektivitásra való erőltetett törekvés az oka, hogy az ember tanácstalan: miért érdekelheti a (nyelv) tudományt az, hogy „egy személy” mit tud a jelentésről? A nyelvésznek vagy a beszélőnek-hallgatónak kell-e a használatot (kiét?) megfigyelni? Ha a beszélőnek kell előbb megfigyelni mások nyelvhasználatát, hogyan tud egyáltalán megszólalni? Ha az ember úgy beszél, ahogyan a bolygó kering — hol van az analogikus külső(!) erő, amely megszabja, hogyan beszélünk?

Hamis objektivitas, felszínes empiria! A társadalmi egyén és az individuális egyed fölcserélésének tipikus esete. Sajnos, e velejéig tudománytalan „konceptió” eluralkodása szorosan összefügg

az „objektív” filozófiai fogalmának elsőkélyesedésével, az egyedi és az általános dialektikájának elmerítésével, és ez egyenesen vezetett a természeti és a társadalmi objektivitásra irányuló emberi megismerés tárgyi és módszerbeli különbségeinek elhomályosulásához, összezavarásához. Csak ez magyarázhatja, hogy Ch. W. Morris kitűnő és alapvető művei (Signs, Language and Behavior 1946, Foundations of the Theory of Signs 1955) — amelyekben a jelentés pragmatikus vonatkozása az egész jelentéskonceptciónak egy része csupán — a konkrét nyelvészeti-szemantikai szakkutatásokban alig hatottak. Schaff felfogására annál inkább!

4. Ami a szerző saját nézeteit illeti, beszéljen erről ő maga. Szerinte a jelentés viszonyok rendszere — „... sajátos viszonyok a jelszituáció valamennyi eleme között: a kommunikálódó emberek között, az emberek és a valóság között, az emberek és a jel között, a jel és a valóság között, a jel és a rendszer más jelei között. Ezek a viszonyok különböző típusúak, mintegy különböző szinteken helyezkednek el, elsősorban a pszichikus szinten, valamint az emberi magatartások és cselekvések szintjén.” (192) Schaff tehát túllép az objektív vulgáris értelmezésén, főleg a pszichikus (harmadiként a logikai) szint elismerésével, és határozottan állítja, hogy „... a jelentés egyaránt beletartozik az emberi cselekvések és az emberi gondolkodás szférájába.” (193)

A gondolkodási („tudatműködési”) folyamat objektivizálására kétféle lehetőséget is lát. Egyrészt: a gondolkodási folyamat megismerési folyamat, azaz mindig valakinek (szubjektum!) a gondolata valamiről — „... mindig átalakítja az érzékek szolgáltatta anyagot, mely objektív jellegű abban az értelemben, hogy az elmétől függetlenül objektíve létező valóságról tájékoztat.” (206) Másrészt: „... a gondolkodási folyamat... objektív folyamat is abban az értelemben, hogy mindig „alany—objektív tárgy” viszonyt alkot.” (207)

Schaff nem lát lényeges különbséget fogalom és jelentés között. Ezek „... a megismerési folyamaton verbális jelek segítségével végrehajtott absztrakció termékei.” (210) Minthogy pedig mindkettő objektív is, semmi akadályja annak, hogy megértsük, hogyan lehetséges „... a fogalom vagy a jelentés átélésének egyéni pszichikai aktusáról áttérni ezen aktus interszubjektív kommunikálhatóságára.” (207) Ennek megfogalmazása: „... az adott nyelvet megértő embereknél a konkrét kijelentéshez (feltételezzük a normális elmeállapotot) hasonló megismerési élmények kapcsolódnak, s ezen az alapon ugyanazt a valóságot hasonlóképpen felépült és funkcionáló észlelési apparátussal tükrözik vissza.” (208)

Ezt a gondolatot — a társadalmi ember gondolkodás-mechanizmusának objektív érvényét — véljük a mű legfontosabb eredményének. Ezen a gondolati alapon tudja a szerző elhatárolni magát a metafizika és a pszichologizmus elleni harc bősorkánypereitől, de ugyanakkor mindennemű konvencionalista elmélettől is, melyek autonóm és önkényes szabályokká kívánják átalakítani a nyelvi, szemantikai törvényeket. Így válik világossá, hogy a társadalmi egyénnek individuális egyedivel való fölcserélése, az „egyenes” tükrözés elmélete, az izomorfitás tézise, a metafizikai logika neo-platonizmusa: nem is annyira filozófiailag, mint inkább egyszerűen „szakmailag” tévesek. Nem igaz az, hogy a nyelv tükrözi a valóságot; helyesebb azt mondani, hogy a nyelvet alkotó és használó ember tükrözi a nyelv által a valóságot. A nyelvtudományra vár tehát az a feladat, hogy a szó és a mondat szemantikájának, a grammatikai és a lexikális jelentés elveinek kidolgozásával a nyelv és a gondolkodás összefüggésének jegyében teremtsen meg modern nyelvtanát.